

УДК: 659.131.33

Жейренбаева Б.

К.Тыныстанов ат. БИМУ, магистрант

ЖАЗГЫЧ АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ СУФИЗМ

Макалада жазгыч акындар чыгармачылыгындагы суфизм маселеси иликтөөгө алынат. Анын алгач оозеки, кийин жазуу түрүндө өнүгүү менен бизге жеткендиги сөз болот.

Негизги сөздөр: суфизм, замана, акыр заман, жазгыч акын.

В статье исследуется проблема суфизма в творчестве поэтов, их первые устные изложения, а затем и письменное развитие, дошедшие до нас.

Ключевые слова: суфизм, конец света, писатель.

The article explores the problem of Sufism in the work of poets during the "national liberation uprising". Their first oral presentation, and then the developed written forms reached us.

Key words: Sufism, the end of the world, a writer.

Алгач оозеки түрүндө өнүгүп, андан аркы жашоосун жазуу аркылуу уланткан тематиканын бири – “Замана агымындагы” көркөм мурастар.

Кыргыз замана адабиятынын мына ушул өзгөчөлүгүнө карап, аны шарттуу түрдө экиге бөлүп кароого болот:

1. Оозеки түрүндөгү замана адабияты;
2. Жазуу түрүндөгү замана адабияты.

Оозеки өнүккөн Замана адабиятында “Акыр заман” (Калыгул), “Тар заман” (Арстанбек) чыгармаларында орус империясынын оторчулук саясаты кыргыз жергесине келе элек жана жаңыдан келе баштаган мезгили сүрөттөлөт. Ал эми бул тематиканын жазуу жүзүндө өнүгүшүнүн өнүмү болгон Молдо Кылычтын “Зар заман”, Алдаш Молдонун “Хал заман” чыгармалары. Аларда империянын бийлигинин жергебизде орногон учуру көркөм баяндалат. Бул чыгармалар жазуу жүзүндө экендигине карабастан, бизге түп нускада эмес, оозеки, же эл оозунан чогултулуп жеткендиги белгилүү. Алардын ичинде Молдо Нияз (“Х Санат дигараст”) заманачы акындардын катарында айтылбай жүрөт. Молдо Нияздын ошол кол жазма санаттарында да “Замана агымында” көп кездешкен “кыямат кайым”, “каапыр” сөздөрү жыш учурайт. Молдо Нияздын чыгармачылыгынан заман темасынын орун алышы мыйзам ченемдүү көрүнүш катары каралып, анчалык деле таң калууну туудурбайт. Анткени акындар поэзиясынын ошол мезгилдеги салтка айланган бул тематикасына кимиси болбосун кайрылбай кетиши мүмкүн эмес эле. Өзгөчө, “Х санат дигараст” – түздөн-түз замана агымындагы чыгарма. Анда замандын бузулушун, орус империясынын келиши менен байланыштырып, алардын саясатына макул болбой:

Осол болду элибиз,

Орус кафир бегибиз.

Азамат эрлер жок болду,

Албарс кафир бек болду.

Калбады жакшы бийибиз (5. 57-б.) - деген саптарды жаратат.

Көрсөтүлгөн мисалдарга таянуу менен, Молдо Ниязды заманачы акындардын катарына кошууга болот. Анткени биз таанышкан адабияттарга таянсак, жараткандын амири астында акыйкаттын жолунан тайбаган Имам Махти тирүү пайгамбар болуп эсептелинет. Ошентсе да, кыргыздын түштүк жергесинде орустардын келишине байланышкан замана адабияты түндүк кыргыздарга салыштырмалуу кечирээк пайда болуп, азыраак өнүккөн. Анын себеби түштүк кыргыздар орус империясынын баскынчылыгына бир топ убакыттан кийин дуушар болгондугунда. Ошентип, XIX кылымдагы олуттуу өзгөрүүлөргө, чыгармачылык тажрыйбаларга байланыштуу пайда болгон кыргыз замана адабияты салттуу поэзияга айланууга жетишкен эле. Акындык өнөрдүн күчтүү өкүлдөрүнүн мейли оозеки, мейли жазма чыгармалары болсун, бул темага байланышпагандары сейрек кездешет.

Жазгыч акындардын дагы бир көрүнүктүү өкүлү болуп Молдо Кылыч эсептелет. Акын бул багытка тиешелүү “Зар заман” (“Зилзала”) сыяктуу белгилүү чыгарманы жараткан. Замана багытындагы башка чыгармаларга салыштырмалуу “Зар заман” бир кыйла изилдөөгө алынып, “оң” жана “терс” пикирлерге тушуккан.

Молдо Кылыч “Зар заман” поэмасында өзүн тааныштыруу менен бирге, санаттарынын сансыз экендигин белгилеп, “болжолу жок санаттарга” кеңири токтолот.

Молдо Кылыч өзүнөн мурунку “заманачылардан” Арстанбек гана эмес, Калыгул меселчинин айткандары менен тааныш болуп, анын дагы чыгармаларына түздөн-түз таасирленгендигин байкоого болот. Мисалы:

Карыялар масели,
Кепке жүрүк чечени.
Меселдетип кеп айтат

Илгеркиден нечени ... (4. 141-б.) деген ыр саптары Калыгул жөнүндө айтылып жаткандыгын түшүнүүгө болот. Же болбосо, убактылуу бул жашоодо “ыймандан жакшы” нерсе жок экендигин айтып келип:

Өлбөс болсо Арстанбек,
Жүрбөс беле түбөлүк (4. 133-б.), - деп акынды өкүнүү менен эскерет.

Молдо Кылыч жеке эле өзүнө чейинки кыргыз акындарына, фольклоруна эле таасирленбестен, диний адабият менен дагы жакындан тааныш болгон.

Жазгыч акындардын чыгармаларынын ичинен эң көлөмдүүсү болгон “Зар замандын” мазмунунда, чындыгында эле, карама-каршылыктар кездешет. Чыгармада бирде орус колонизаторлорунун келиши менен ата-бабадан калган каада-салттын жоголгондугун, жылдан-жылга замандын оорлогондугун, мусулмандардын кор болгондугун, жалганды мыйзамга тууралап чын кылып, албаган малды төлөтүп алуусун, карапайым эл-жер ээлигинен ажырагандыгын, орозо, намаздын бузулгандыгын жана башкаларды айтат.

Негизинен, биздин пикирибизче, жазгыч акын Молдо Кылычтын “Зар заман” поэмасы алгач падышалык орус бийлигинин кыргыз жергесине келиши менен пайда болгон терс көрүнүштөргө таптакыр каршы пикирдеги жана кийинчирээк ал бийликтеги оң нерселерди да колдогон ырлары көптөгөн санаттар аркылуу бириктирилип бир нечелеген жылдар ичинде жазылган чыгарма деп айтууга болот. Жергиликтүү элдин да, сырттан келген “келгиндердин” да жакшы-жаман сапаттарына калыс баа берилет.

Молдо Кылычтан кийин “акыр заман” темасын орус падышачылыгынын кыргыз жергесине келиши менен байланыштырып, жазуу түрүндө андан ары уланткан жана жыйынтыктаган Алдаш Молдо Жээникеев болгон. Анын “замана” багытындагы “Хал заман” (Замандын абалы) аттуу поэмасы бизге оозеки түрүндө сакталып жетти. Жазгыч акындын уулу Абдулхай Алдашев төмөнкүдөй маалымат берет: “Алдаш Молдо таятасы Назардан жаш кезинде Арстанбек Буйлаш уулунун тамсил, санат, ырларын, аны менен кошо элинин оор акыбалын сүрөттөгөн “Тар заман” дастанын угуп, жаттап алып элге айтып жүрүп, кийин окуусун бүтүп, дүйнө жөнүндө кабары кеңигенде, өзү жашап турган доордогу акыл искеги менен талдап, өзүнүн “Хал заман” поэмасын болжол менен 1906-1910-жылдарда жазат ...” (1. 107-б.)

Тилекке каршы, “Халзамандын” түп нускасы сакталган эмес. Белгилүү болгондой, Совет мезгилинде ага көңүл бурулган да эмес. Бирок өз мезгилинин билимдүү адамдарынын бири, фольклорист Ыбырай Абдрахманов эсинде калгандарын жазып, болжолдуу 1949-жылдары кол жазмалар фондусуна өткөрөт. “Халзаман” поэмасы советтик доордун акыркы жылдарында, тактап айтканда, 1990-жылы “Мурас” китебинде 1999-жылы “Кыргыз поэзиясынын антологиясына” үзүндү түрүндө гана жарык көргөн.

Жазгыч акын чыгарманы “ар заман өтүп”, “хал замандын” келгендигин, бул жашоонун убактылуу экендигин, пайгамбар, падышалар, Улукман, Азиретаалы, Кожо Акмат Ясавий жана башкалардын дүйнөдөн өткөндүгүн эскерген салттуу баян менен баштайт. “Хал замандын” башталышында эскерүү иретинде саналып өткөн бул каармандар

Алдаш Молдонун диний адабият жана чыгыш адабияты менен, ошондой эле түрк тилдүү элдер адабияты менен дагы кабардар экендигин далилдейт.

Орус империясынын өкүлдөрүнүн кыргыз жергесин басып алышы менен бирге эле башка улуттагы элдердин да көчүп келе башташы Алдаш Молдодон мурунку заманачы акындарда деле кездешет, бирок кыскача гана берилет. Ал эми Алдаш Молдодо алардын келиши, жашоо өзгөчөлүгү, мал чарбачылыгы, соодагерлиги, кийген кийимине чейин кеңири сүрөттөйт.

Алдаш Молдо өзүнө чейинки “заманачыларда” айтылган “этеги жок, жеңи жок чапан кийген” мезгилдин келгендигин айтат:

Көк мата чепкен кийгени,
Көрсөң эшек мингени.
Кемселинде жака жок,
Кепичинде така жок (2. 6-б.)

Аталган элдердин кыргыз жергесине келе башташы XIX кылымдын 60-жылдарында Цин империясынын эзүүсүнө каршы Чыгыш Түркстандык жергиликтүү элдердин көтөрүлүшү менен байланыштуу. Көтөрүлүшкө дунгандар менен уйгурлар уюшкандыкта катышкан. Бул элдик кыймыл тарыхта дунган көтөрүлүшү деген аталышта белгилүү. Эңсеген эркиндигине жете албай жеңилген эл кытай бийлигинин аесуз жазалоосунан качып, кыргыз, казактарга келишкен. Арып-ачкан качкындар 1877-84-жылдар аралыгында Нарын, Чүй, Ош жана Ысык-Көл өрөөндөрүнө жайгашкан. Аларга кыргыздар жакындан жардам беришип, бир гана тамак-аш, кийим-кече эмес, үй-жай жагынан дагы каралашкандыгы тарыхта белгилүү. Кыргыздын мындай абалтан келаткан кеңпейил, айкөл камкордугун пайдаланган “келгиндер” тез байып, эми колонизатордук орус бийлиги менен биригип, жергиликтүү элге үстөмдүк кылып калгандыгын Алдаш Молдо мындайча берет:

Көк матадан чепкенди,
Эми дунгандан көрдүк көпкөндү.
Оокат кылып алсын деп,
Түтүнгө бердик өгүздү.
Дунгандан көрдүк семизди.
Ошол дунган байыпты,
Эми кыргыздан алды сайыпты (2. 6-б.)

Дунгандардын негизги ата кесиби айыл чарбасы болгон. Алар кыргыз жергесине келгенге чейин эле дыйканчылыкта өтө эмгекчил болгондугу талашсыз. Мына ушул эмгекчилдикти Алдаш Молдо көрө билип жогору баалайт:

Дунгана журту эр экен,
Иштегени жер экен.
Кара жерди каңтарып,
Казына күткөн эл экен (2. 8-б.)

Жазгыч акын бул чыгармасында падышалык бийликтин Столыпиндин агрардык реформа саясатын дагы көз жаздымда калтырбайт. Падышалык Россиянын Министрлер Советинин төрагасы Столыпиндин ысымы менен аталган жер саясаты 1905-1907-жылдардагы биринчи орус революциясынын кайра жанданышын чектөө үчүн иштелип чыккан. Муну менен падышалык өкмөт ири жер ээлөөчүлөрүн сактап алардан көмөк алууну жана орус дыйкандарынын общинасын таратууну максат кылган. Жерди жеке менчикке өткөрүп, жерсиз дыйкандар Россиядан сырткары көчүрүлгөн. Анын ичинде кыргыз жергеси дагы даярдалгандыгын далилдеген “Хал заманда” төмөндөгүдөй ыр саптары бар:

“Чакырды деп – Сталпын”
Алматы барып келгенсиң.
Жашырып алдың теңгесин.
“Жайылтам – деп – котурду”

Казынадан эки мин,
Акчалай алдың теңгесин.
Сталпындын белегин,
Сыртынан сатып жүрөсүң,
Эли-журтгун жерлерин(6. 193-б.)

Алдаш Молдо мында падышалык өкмөттүн дал ушул саясатын ишке ашырып жаткан жергиликтүү бийликтин өкүлү Бараканга кайрылып жатат. Чындыгында эле, ушул реформанын негизинде падышалык Россия колониялык саясатын Ала-Тоого мурункудан дагы тереңдетип бекиткен. Сырттан келгендерге берилген жерден сырткары казыналык фонд уюштурулуп, бир нече жүз миңдеген гектар жашоо тиричиликке ыңгайлуу жерлер тартылып алынган. “Хал заманда” бул учур ысыккөлдүк элдердин дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерине хуторлор түшүп, карапайым калк тоо-ташка сүрүлүп, туулган жерин таштап Атбашы, Текеске көчө баштагандыгын сүрөттөө менен берилет. Чындыгында, эркин көчмөндүккө шартташкан дээрлик бардык кыргыздар отурукташып жашоону жактырышкан эмес. Мындай пикирди “Хал замандын” мына бул ыр саптары дааналайт:

Котурдун жөнү эми не,
Төрт жагында казыгы.
Эч бир жакка чыкпаган,
Эмне себеп жазыгы (2. 36-б.)

Албетте, мындай саясаттын жыйынтыгы таптык карама-каршылыктын күчөшүнө, жергиликтүү элдин колониялык бийликке болгон жек көрүүсүнүн ого бетер ырбашына алып келген. Учурунда мындай маанайдагы чыңалууну жазгыч акын “Хал заман” чыгармасы аркылуу эл башчыларына:

Айтканыма көнөрсүң,
Кедейлерден бир күнү.
Чандырыңдан жардырып,
Коргонбайча өлөрсүң ж.б. (3. 45-б.) - өңдүү ыр саптары менен ачык айта алган.

Ошентип, жеринен айрылган эл салыктан баш көтөрө албай, мурунку салтын жоготуп, укугу тебеленип, кордолгонун Алдаш Молдо: “Базарга элди жүргүзбөйт”, “жалдуу жылкы мингизбейт...”, - деп арман кылуу менен, суроону тике коюп, эгер ушул нерсе улана берсе, иш башкача бүтөрүн эч тартынбастан эскертет.

Түздөгү жерлерге эле эмес, тоо, токойго дагы ээлик кыла баштаганына кейиген ыр саптарын жаратат:

Тоону да кесип бериптир,
Лесничий кысталак.
Күндө салат анысы,
Коломто деп штараф...(1. 710-б.)

Бул учурда кыргыз жергеси толугу менен падышачылыктын менчигине айланган.

Падышалык бийликтин өкүлдөрү басып алган жерин канчалык деңгээлде коругандыгын балдарга жасаган мамилеси аркылуу ачып берет. Үйлөрдү кыдырып, ала кийиз, жүн көрпө, каймак, сарымай, сүр, казы-карта, арпа, чөп ж.б. ачкөздүк менен тартып алып, бербесе оор чыгымдарга кириптер кылгандыгын айтып, анын айынан амалсыз кедейлер дунган байларына малай болуп, кулга айлангандыгына күйүп-бышат.

Жыйынтыктап айтканда, Алдаш Молдо “Хал заман” поэмасында колониялык бийликтин учурундагы административдик башкаруу, билим берүү, укук, мал чарбачылык, дыйканчылык, соода ж.б. маселелерине кайрылып, өткөн күн менен салыштырып, аларды сын көз карашта калыс чагылдырууга жетишкен.

Өзүнөн мурунку акындардын чыгармачылыгында замана агымы жалпылаштырылып берилсе, Алдаш Молдодо бул тематика конкреттештирилип сүрөттөлөт. Тактап айтканда, Алдаш Молдого чейинки заманачыларда жашоонун акыры келип, тарып баратышы же зарлануу жалпы мусулманга, кыргыз-казакка келгендиги айтылат.

Адабияттар:

1. Алдаш Молдо. Халзаман. К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 710-б.
2. Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 6-б.
3. Кол жазмалар фонду. Инв.(416) 204, 45-б.
4. Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. -Ф.: Адабият, 1991, 133-б.
5. Молдо Нияз. Санат дигарасттар. -Б., 1993, 57-б.
6. Мурас. -Ф., 1990, 193-б.